

Isidora Grubački*

Čija kriza?

Feminizam i demokratija u Jugoslaviji 20-ih godina XX veka

IZVLEČEK

ČIGAVA KRIZA? – FEMINIZEM IN DEMOKRACIJA V JUGOSLAVIJI V DVAJSETIH LETIH 20. STOLETJA

Leta 1929 je osrednja feministična organizacija v medvojni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji, Alijansa ženskih pokreta (Aliansa ženskih pokretov), iz svojega programa umaknila zahtevo po volilni pravici žensk. Z analizo in skrbno kontekstualizacijo člankov, objavljenih v glavni jugoslovanski feministični reviji Ženski pokret (Beograd, 1920–1938), prispevek obravnava specifično vrzel v zgodovinopisju o ženskih gibanjih in feminizemih v medvojni Jugoslaviji ter dokazuje, da umik te zahteve iz programa feministk ni bil le neposredna posledica kraljeve diktature, temveč tudi izraz širšega razočaranja nad parlamentarno in strankarsko politiko v medvojni Jugoslaviji. V širšem smislu članek obravnava narativ o “krizi feminizma” in ugotavlja, da ta ni dovolj prepričljivo pojasnilo za preoblikovanja feminizma v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja. Članek prispeva tudi k zgodovinopisju politične zgodovine feminizmov in ugotavlja prepletenost zgodovine jugoslovanskega feminističnega gibanja s parlamentarno in strankarsko politiko. Metodološko sledi novejšim pristopom k zgodovini politične misli v Vzhodni in Srednji Evropi ter prinaša nova spoznanja o politični misli feministk iz Zveze ženskih gibanj, zlasti o “političnem besednjaku” njihove voditeljice Alojzije Štebi in njenem razumevanju politične nevtralnosti, moralne krize političnega življenja, in malega dela.

Ključne besede: feminizem, politika, kriza, Aliansa ženskih pokretov, Alojzija Štebi

* Doktorska kandidatka, Srednjeevropska Univerza, Dunaj; Asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; isidora.grubacki@inz.si

ABSTRACT

WHOSE CRISIS? – FEMINISM AND DEMOCRACY IN THE 1920S YUGOSLAVIA

In 1929, the central feminist organization in the interwar Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia Alijansa ženskih pokreta (Women's Movements' Alliance) removed the demand for women's suffrage rights from its program. By analyzing and carefully contextualizing articles published in the central Yugoslav feminist magazine Ženski pokret (Belgrade, 1920-1938), the article addresses a specific gap in the historiography of women's movements and feminisms in interwar Yugoslavia, and argues that the removal of this demand from the feminists' program was not only a direct consequence of the Royal dictatorship, but also a reflection of a broader disillusionment with parliamentary and party politics in interwar Yugoslavia. More broadly, the article addresses the narrative of the "crisis of feminism" and demonstrates that this is not a sufficiently satisfactory explanation for the transformation of feminism in the late 1920s and early 1930s. Furthermore, the article contributes to the historiography of the political history of feminisms, and acknowledges the intertwining of the Yugoslav feminist movement with parliamentary and party politics. Methodologically, it follows the recent approaches to the history of political thought in East Central Europe, and provides new insights into the political thought of the feminists from the AŽP, and particularly their leader Alojzija Štebi's "political vocabulary" and her understanding of political neutrality, moral crisis of political life, and small-scale work.

Keywords: feminism, politics, crisis, Women's Movements' Alliance, Alojzija Štebi

„Već dugo se raspravlja kod nas o krizi parlamentarizma. Ali u tome što se označava 'krizom parlamentarizma', skriveno je mnogo više. U toj krizi se ogleda kriza celog našeg političkog života.“¹ Ovako je u članku pod naslovom „Čija kriza?“ Alojzija Štebi u trećem broju za 1927. godinu lista *Ženski pokret* otvorila diskusiju o pitanju političke krize. *Ženski pokret* (1920-1938) bio je centralni feministički časopis Alijanse ženskih pokreta (AŽP), alijanse koja je okupljala lokalne organizacije Ženskog pokreta iz Beograda, Ljubljane, Zagreba, Sarajeva i drugih manjih mesta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije i predstavljala jedinu alijansu feminističkih društava iz cele zemlje.² Alojzija Štebi (1883-1956), inače službenica u Ministarstvu za socijalnu politiku, u datom trenutku bila je predsednica AŽP.³ Aktivne tokom celog međuratnog

1 Alojzija Štebi, „Čija kriza?“, *Ženski pokret* 8, br. 3 (mart 1927): 1.

2 Godine 1923. osnovana je Feministička alijansa, centralna feministička organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je restrukturirana u Alijansu ženskih pokreta 1926. godine i bila aktivna sve do 1941. godine. Za detaljniji kontekst, vid. odeljak teksta *Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka u kontekstu političke istorije*.

3 U tekstu ću radi pojednostavlivanja koristiti termine Jugoslavija i jugoslovenski kao skraćene za ceo međuratni period.

perioda, članice AŽP od samih početaka svog organizovanja u ranom posleratnom periodu zalagale su se za žensko pravo glasa, pomno su pratile i komentarisale političku situaciju u zemlji i svojim tekstovima intervenisale u politički prostor. Istovremeno, svoju organizaciju karakterisale su kao politički neutralnu, držeći se po strani od partijske politike. Imajući u vidu da se međuratni period često označava kao „doba krize” i povezuje sa pojmom krize, odnosno krizom parlamentarne i liberalne demokratije o kojoj će biti reči i u ovom tekstu,⁴ ne treba da nas čudi činjenica da su se ova pitanja našla na stranicama najvažnijeg jugoslovenskog feminističkog časopisa.

Pored diskursa o krizi parlamentarne demokratije, u literaturi možemo uočiti i narativ o krizi feminizma u međuratnom periodu. U savremenijim naučnim radovima o ženskom pokretu i feminizmu postoji tendencija da se period kraja treće i početka četvrte decenije XX veka opisuje kao kriza, kako u širem evropskom kontekstu, tako i u kontekstu postjugoslovenske historiografije. Dobar primer za širi evropski kontekst je tekst francuske istoričarke Kristin Bar (Christine Bard), koja je identifikovala „krizu feminizma” 30-ih godina XX veka.⁵ Bar navodi neke od razloga za opadanje interesovanja za feminizam, među njima okretanje antifašizmu, zastarelost feminizma koji je identifikovan sa sifražizmom (borbom za pravo glasa), kao i nepotizam u feminističkim organizacijama i nedostatak novca.⁶ Kriza je, dakle, koncept kojim se objašnjava situacija u kojoj se našao feministički pokret u Evropi u datom periodu. Ova interpretacija od naročite je važnosti jer sugerise naglo opadanje feminizma u deceniji koja je prethodila Drugom svetskom ratu, te ponovno pojavljivanje „drugog talasa” feminizma tek krajem 60-ih godina XX veka.⁷ Ostavljajući širu temu političke transformacije feminiz(a)ma u međuratnom periodu i u dvadesetom veku po strani, u ovom članku cilj je dosta skromniji, i tiče se jedne lakune u novijim istraživanjima.

U novijim istraživanjima međuratnog feminističkog pokreta, tačnije u istraživanjima časopisa *Ženski pokret*, o krizi feminizma bilo je reči prevashodno u vezi sa ključnim izmenama u programu AŽP u kontekstu uvođenja diktature, kao i zbog promene u izgledu časopisa *Ženski pokret* nakon 1929. godine.⁸ Poznato je da su se

4 Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II* (Berkeley, Cal.: University of California Press, 1998). Agnes Cornell, Jørgen Møller i Svend-Erik Skaaning, *Democratic Stability in an Age of Crisis: Reassessing the Interwar Period* (Oxford: Oxford University Press, 2020). Dušan Nećak i Božo Repe, *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008). Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija: 1918-1929* (Beograd: Clio, 2018).

5 Christine Bard, „La crise du féminisme en France dans les années trente”, *Les cahiers du CEDREF* 4-5 (1995): 13–27.

6 Ibidem.

7 Iako problematična, u literaturi i dalje prevladava podela feminizma na talase, a u ovom smislu važna je periodizacija koja odražava prvi i drugi talas feminizma. Prema Adriani Zaharijević, prvi talas – iako višeznačan – može se svesti na raznolike oblike borbe za učešće žena u političkom životu, a trajao je negde do Drugog svetskog rata, kada žene u većini evropskih zemalja dobijaju politička prava. Drugi talas pak počinje objavljivanjem knjige *Drugi pol* Simon de Bovoar, a razvija se od kraja šezdesetih do osamdesetih godina XX veka, zasnivajući se na idejama polne razlike, roda i patrijarhata. – Adriana Zaharijević, „Kratka istorija sporova: šta je feminizam?”, u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008), 384–415. Za intelektualnu istoriju drugog talasa feminizma u jugoslovenskom kontekstu, vid. Zsófia Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Zagreb: Fraktura, 2020 [2018]).

8 Miroslava Malešević, „'Ženski pokret' – feminističko glasilo između dva svetska rata”, u: *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji* (Beograd: Srpski genealoški centar, 2007), 9–39. Stanislava Barać, *Feministička*

feministkinje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca organizovano zalagale za pravo glasa žena već gotovo celu deceniju, kada je u januaru 1929. godine kralj Aleksandar uveo diktaturu raspustivši parlament i ukinuvši sve političke partije. U tom kontekstu, jedna od vodećih organizacija AŽP, Ženski pokret, u Beogradu 9. marta 1929. godine održava vanrednu skupštinu i odlučuje da Ženski pokret prema novim zakonima „ne može više imati borbu za sticanje političkih prava za žene” u svom programu. Izveštaj dalje navodi da će Ženski pokret ostati u delokrugu dotadašnjeg rada, te da će „pružati najširu zaštitu ženama, ulažući udruženu moć organizovanih žena da se njihov položaj pred zakonom poboljša, biće tumač težnja i potreba naših žena, prosvetivaće ih da uvide potrebu opšteg poboljšanja ženinog položaja u društvu i državi.”⁹ U nedavnom uvodniku bibliografije časopisa *Ženski pokret*, autorke Jelena Milinković i Žarka Svirčev naglašavaju da je promena fokusa časopisa motivisana „krizom u koju je sam pokret upao početkom tridesetih godina.”¹⁰ U svom tekstu, Svirčev i Milinković se nadovezuju na ranija istraživanja Miroslave Malešević i Stanislave Barać, koje su prve naučno pristupile istraživanju ovog časopisa i u okviru tog istraživanja dotakle se i pitanja promene koja se dešava u časopisu i u pokretu krajem 20-ih godina XX veka.¹¹ U tekstu iz 2007. godine, Malešević naime ukazuje na promenu strategije krajem 20-ih godina XX veka, kada se, kako navodi, akcije za politička prava žena proređuju i potiskuju u drugi plan. Dalje naglašava da „odluka da se najvažniji feministički zahtevi ostave po strani ‘do sazrevanja uslova’ jasno govori da je i unutar samog Pokreta došlo do izvesnog razmimoilaženja i odstupanja od osnovnih programskih načela: težište borbe sada počinje da se prebacuje sa političkog na socijalni plan, na teme koje se tiču prosvetivanja i moralnog uzdizanja žena. Sasvim je izvesno da su takav zaokret diktirale promene na političkoj sceni: raspuštanje Skupštine, kraljeva apsolutistička vlast, uvođenje stroge cenzure štampe, itd.”¹² Malešević dalje ocenjuje da je teško reći da li su feministkinje postupile mudro i strateški, ili su pak izdale svoje ideje, te navodi da se Ženski pokret 1935. ponovo vraća ovim zahtevima u kontekstu liberalnijih političkih prilika u zemlji nakon promene vlasti.¹³ U svom istraživanju objavljenom 2015. godine, Stanislava Barać pak navodi da je „u periodu Diktature i posle nje (1929-1935) časopis odustao od određenih zahteva za ženska prava, razvijajući do maksimuma ‘diskurs majčinstva’, koji je intenzivno počeo da neguje već od 1927 [...]”¹⁴

.....
 kontrajavnost: *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015), 188–235. Jelena Milinković i Žarka Svirčev, „Ženski pokret (1920-1938): politika teksta i konteksta”, u: *Ženski pokret (1920-1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019), 7–28. Za druga istraživanja časopisa *Ženski pokret* vid. i: Jelena Milinković i Žarka Svirčev, ur., *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021). Ana Kolarić, *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti* (Beograd: Fabrika knjiga, 2021).

9 „Vanredna skupština Ženskog pokreta u Beogradu”, *Ženski pokret* 10, br. 6 (mart 1929): 2. Tom prilikom Alojzija Štebi ulazi u odbor beogradskog Ženskog pokreta i postaje predsednica ovog lokalnog udruženja, pored funkcije u Alijansi ženskih pokreta.

10 Milinković i Svirčev, „Ženski pokret (1920-1938): politika teksta i konteksta”, 17.

11 Vid. belešku 8.

12 Malešević, „Ženski pokret”, 24.

13 Ibid., 23–25.

14 Barać, *Feministička kontrajavnost*, 188–235, naročito 133.

Iz literature je, dakle, jasno da je do nekakve promene došlo, međutim, ostalo je nerazjašnjeno o kakvoj je promeni reč; glavno pitanje svelo se na to da li je brisanje zahteva za pravo glasa iz programa AŽP bila nužna i opravdana strategija kako bi ova organizacija opstala, ili pak odustajanje od borbe, a promena je objašnjavana „krizom”.¹⁵ Sa ciljem boljeg razumevanja „krize feminizma” u Jugoslaviji postavljam nešto drugačije pitanje: da li je brisanje zahteva za pravo glasa iz programa AŽP *isključivo* posledica uvođenja šestojanuarske diktature i strategija koju su članice AŽP izabrale kako bi njihova organizacija preživela, ili možemo u političkim stavovima članica pronaći dublje razloge za ovakvu odluku? Pre svega, važno je istaći da se u analizi „krize” u ovom tekstu oslanjam na pristup istoričara Ridigera Grafa (Rüdiger Graf), odnosno dva metodološka aspekta iz njegovog članka o narativima krize u Vajmarskoj Nemačkoj. U ovom eseju Graf ukazuje na nekritički pristup pojmu krize od strane istoričara, te insistira na pristupu čija bi polazna tačka bila kada i kako je pojam korišćen u samom istoriografskom periodu, kao i kako su sami istoričari upotrebljavali ovaj pojam u istoriografskim narativima.¹⁶ U svojoj definiciji krize Graf se oslanja na interpretaciju Rajnharta Kozeleka (Reinhart Koselleck) da su kritika i diskursi i doživljaji krize nerazdvojni, odnosno da je u analizi krize od izuzetne važnosti uloga posmatrača, te da je kriza usko povezana sa ljudskom percepcijom.¹⁷

Polazeći od ovakvog shvatanja krize i od veze članka Alojzije Štebi „Čija kriza?” sa odlukom AŽP da 1929. godine izbací pravo glasa iz programa, analiziraću tekstove u časopisu *Ženski pokret* u drugoj polovini 20-ih godina XX veka, naročito one iz perioda nakon 1926, kada se Feministička Alijansa restrukturira u AŽP i – kao što ću pokazati – postaje uslovno rečeno „političnija” nego ranije. Analizu zaključujem sa 1929. godinom, kada je AŽP iz svog programa izbrisala zahtev za pravo glasa žena. Centralna teza ovog članka sastoji se iz dva dela. Prvo, tvrdim da „kriza feminizma” nije dovoljno jasno objašnjeno za transformaciju feminizma i feminističkog pokreta koja je već uočena u evropskoj i postjugoslovenskoj historiografiji. Drugo, kako bismo razumeli o kakvim je transformacijama reč, korisno je analizirati odnos feminističkog pokreta prema politici, kao i političku misao feministkinja. Budući da nisu imale pravo glasa, jugoslovenske feministkinje iz AŽP nisu bile direktne učesnice političkih procesa. Međutim, autorke tekstova u *Ženskom pokretu*, a naročito predsednica Alijanse Alojzija Štebi, konstantno su komentarisale i kritikovale političku situaciju u zemlji, uključujući i izbore i ubistva u skupštini 1928. godine, svojim tekstovima nudeći alternativni pogled na politiku. Izbacivanje prava glasa iz programa organizacije bila je direktna posledica i strateški odgovor na diktaturu. Međutim, ono je istovremeno i odraz razočaranja u liberalnu i parlamentarnu politiku u zemlji, te je samo jedan od

15 Da oko ovog pitanja nema konsenzusa među istraživačicama koje se bave feminističkim pokretom u međuratnom periodu, jasno je bilo i na međunarodnom naučnom skupu iz oktobra 2020. godine posvećenom časopisu *Ženski pokret*, kada je o ovome bilo reči i u diskusiji. Vid. *Konferencija: Projekat Ženski pokret*, <https://www.zenskipokret.org/konferencija/>.

16 Rüdiger Graf, “Either-Or: The Narrative of ‘Crisis’ in Weimar Germany and in Historiography”, *Central European History* 43, br. 4 (2010): 593.

17 *Ibid.*, 599.

aspekata pokušaja vodećih članica AŽP da pronadu izlaz iz uskog povezivanja ove feminističke organizacije sa politikom. U tom kontekstu, oslanjajući se na ideju čehoslovačkog predsednika i političkog mislioca Tomaša Garika Masarika, Alojzija Štebi piše o „sitnom radu” žena koje bi doprinele da se prevaziđe ono što definiše kao opštu moralnu krizu jugoslovenskog političkog života.

Šire gledano, ovu analizu i tezu stavljam u okvir isprepletanosti istorije jugoslovenskog feminističkog pokreta sa jedne strane, i parlamentarne i partijske politike sa druge strane, sa ciljem da doprinesem oblasti *političke* istorije feminizma jer, kako tvrde istoričarke Karen Ofen (Karen Offen) i Franciska de Han (Francisca de Haan), istorija feminizma uvek je (i) politička istorija.¹⁸ U dosadašnjoj historiografiji isprva je fokus bio na istoriji organizacija, a značajno manje prostora dato je pojedincima koji su te organizacije tvorili i u kojima su aktivno učestvovali. Tako na primer Jovanka Kecman, u dosada najobuhvatnijoj studiji ženskog organizovanja u Jugoslaviji, daje dosta iscrpnu istoriju dve najvažnije nacionalne organizacije u međuratnoj Jugoslaviji, međutim, njena analiza ne zalazi dublje ni u biografije pojedinaca, ni u kontekstualizaciju debata i rečnika koje su koristile.¹⁹ Novija istraživanja, pre svega u oblasti književne istorije i proučavanja periodike, znatno su doprinela našem znanju i razumevanju istorije feminizma, usredsređujući se na rodne stereotipe, žanr ženskog portreta u feminističkoj i feminofilnoj štampi, ili pak na uredničke politike feminističkih časopisa.²⁰ Međutim, podrobnija pažnja je od nedavno posvećena političkoj istoriji ženskih pokreta i feminiz(a)ma. Tako istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak poziva na istraživanja u ovom smeru, ističući da su studije koje se koncentrišu isključivo na političke stranke kao pobornike ili protivnike prava glasa nedovoljne za razumevanje kompleksnosti odnosa političkih stranaka prema ženskom pitanju, i u tom kontekstu daje kraću analizu ovog pitanja, te piše o ženskim časopisima unutar političkih procesa.²¹ Možda su najveći doprinos historiografiji u smeru koji predlaže Ograjšek Gorenjak pružile istoričarke u Sloveniji u brojnim studijama koje se bave pitanjem uključivanja žena u politiku i prava glasa žena, međutim, do pomaka u ovoj oblasti došlo je i u drugim historiografskim kontekstima.²² Sa druge strane, sistematsko uključivanje ženske i feminističke istorije u opštu političku istoriju značajno je, između ostalog, jer može

18 Karen Offen, “The History of Feminism Is Political History”, *Perspectives on History*, May 2011, <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/the-history-of-feminism-is-political-history>. Franciska de Haan, “Eugénie Cotton, Pak Chong-ae i Claudia Jones”, “Rethinking Transnational Feminism and International Politics”, *Journal of Women’s History* 25, br. 4 (Winter 2013): 183. Značajan doprinos slovenačkoj historiografiji predstavljaju, na primer, zbornik: Milica Antić Gaber, ur., *Ženske na robovih politike* (Ljubljana: Sophia, 2011), te studija: Irena Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike* (Ljubljana: Sophia, 2008).

19 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978).

20 Neki od primera su: Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2014). Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija* (Beograd: Fabrika knjiga, 2017). Barać, *Feministička kontrajavnost*. Milinković i Svirčev, *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova.

21 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 117–22, 162–87.

22 Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Gaber, *Ženske na robovih politike*. Vid. takode Svetlana Stefanović, “Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg” (PhD diss., Universität Leipzig, 2013), <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>. Kristina Jorgić Stepanović, „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova, 37–50; itd.

pružiti uvide o celokupnom političkom sistemu. Po rečima istoričarke Branke Prpe, mnogi jugoslovenski intelektualci zapravo su dočekali uvođenje diktature 6. januara 1929. godine kao pozitivnu stvar. Prema njenim i drugim istraživanjima, pre uvođenja diktature opšte mišljenje je bilo da su temelji države urušeni i da je kriza postala toliko neizdrživa da je moralo doći do velike promene. Brojni intelektualci pisali su o tome da su „profesionalni političari” krivi za promovisanje mržnje i predlagali su alternativna rešenja, na primer osnivanje neutralne vlade koja bi se iznova pozabavila pitanjem Ustava.²³ Analiza reakcije feministkinja na diktaturu primer je reakcije politički neutralnog, a politički zainteresovanog udruženja žena koje su bile isključene iz direktnih političkih procesa, a koje su pokušale da intervišu u politički prostor iz sopstvene marginalne pozicije. Nadovezujući se na radove o političkoj istoriji feminizma, u ovom radu predlažem korak dalje od političke istorije usredsređene isključivo na pitanja prava glasa žena i njihovog (ne)učesća u političkim partijama, te pozivam na istraživanje ženske i feminističke političke misli, koja bi – smatram – predstavljala znatni doprinos dosadašnjim istraživanjima.

U vezi sa ovom istoriografskom lakunom je i pitanje metodologije. Kako bismo, ako ne potpuno, onda barem sveobuhvatnije razumeli istoriju ženskih i feminističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i podrobnije osvetlili odnos Alijanse ženskih pokreta i političke i parlamentarne istorije, predlažem da je potrebno obuhvatiti (barem) ove tri perspektive: istoriju organizacija, zatim pojedinaca koji su u te organizacije bili uključeni, i na kraju debata u koje su ulazili i diskursa koji su proizvodili i kojim su, zapravo, intervenisali u politički prostor. U ovoj analizi reč će biti o Alijansi ženskih pokreta i predsednici ove organizacije Alojziji Štebi. Kada je reč o analizi debata i diskursa, odnosno političke misli Alojzije Štebi, ovaj rad se oslanja na novije pristupe intelektualnoj istoriji i istoriji moderne političke misli u Istočnoj Centralnoj Evropi,²⁴ imajući u vidu istoriografske doprinose promišljanju postojećeg kanona. Po rečima istoričara Sipa Sturmana (Siep Stuurman), dve su kritike izrazito važne u odnosu na tradicionalne pristupe ovoj oblasti: demokratska i metodološka.²⁵ Naime, za razliku od tradicionalnijeg pristupa istoriji političke misli koja bi se usredsredila na „velike mislioe”, poput Platona i Marksa, kritičari su predlagali inkluzivniji kanon, koji bi bio otvoreniji za političke mislioe izvan takozvanog „Zapada”. U kontekstu istoriografije Istočne Centralne Evrope, izrazito značajan iskorak učinjen je tomovima *History of Modern Political Thought in East Central Europe*.²⁶ Naime, ovo višetomno delo na kome

23 Prpa, *Srpski intelektualci u Jugoslaviji*, 216. Jure Gašparič, „Uvedba diktature kralja Aleksandra”, *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, br. 1 (2006): 241–54.

24 Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Monika Baar, Maria Falina i Michal Kopeček, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'* (Oxford: Oxford University Press, 2016). Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baar i Maciej Janowski, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918–1968* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2018).

25 Siep Stuurman, „The Canon of the History of Political Thought: its Critique and a Proposed Alternative”, *History and Theory* 39, br. 2 (May 2000): 147–66. Za koristan pregled tendencija u modernoj evropskoj intelektualnoj istoriji, vid. Nikola Tomašević, „Moderna evropska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije”, *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 189–203.

26 Vid. belešku 24.

je tokom više godina radila grupa istoričara nudi pregled transnacionalne istorije moderne političke misli u Istočnoj Centralnoj Evropi, obuhvatajući manje i više poznate mislioce iz različitih lokalnih, regionalnih i nacionalnih konteksta. Autori ovog dela predlažu metodologiju koja u promišljanju evropske političke misli pažljivo tretira kontekst. Kada je reč o metodologiji, autori navode kao metodološki koren ovog pristupa „lingvistički obrt” (*linguistic turn*), a fokus je na istraživanju novih ideja i načina na koji ove ideje postaju izgovorljive (*pronounceable*), promeni značenja pojmova i ključnih reči, i tako dalje.²⁷ Naredna kritika koju spominje Sturman odnosi se na uključivanje drugih marginalizovanih glasova koji uglavnom nisu bili deo kanona; u to je uključena i istorija političke misli žena i ženske i feminističke intelektualne istorije. S tim u vidu, u centru zanimanja ovog rada nalazi se „politički vokabular” (*political vocabulary*) kojim su članice AŽP, a naročito predsednica Alojzija Štebi, nastupale u javnoj sferi, dok se njihove diskurzivne prakse shvataju kao akcija intervenisanja u politički prostor i pokušaj rekonceptualizacije političkog.

U nastavku teksta najpre će biti iscrtan kontekst razvoja feminističkog pokreta u Kraljevini SHS 20-ih godina XX veka, sa posebnim akcentom na doprinos Alojzije Štebi ovom pokretu. Drugi deo teksta osvetliće odnos feminizma i političke neutralnosti. U trećem delu teksta sledi analiza „političkih vokabulara” kojim su Alojzija Štebi i AŽP intervenisali u politički prostor.

Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka u kontekstu političke istorije

Kao početak prvog perioda razvoja feminističkog pokreta u Jugoslaviji izdvaja se osnivanje ženskog časopisa Zofke Kveder *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* 1917. godine i, šire gledano, masovnija politička participacija žena u kontekstu raspada Austrougarske i stvaranja novih država u Istočnoj Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, u ovom slučaju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁸ Jedan od najupečatljivijih primera ove vrste uključivanja žena u političke procese je masovno učešće žena u skupljanju potpisa podrške Majskoj deklaraciji.²⁹ Kako tvrdi istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak, u ovom ranom posleratnom kontekstu bio je izrazito raširen „duh optimizma”, koji je „obuhvatio i žensku scenu koja je očekivala da demokratizacija društva neosporno mora značiti i izborno pravo za žene.”³⁰ Žene aktivne u javnim pokretima zaista su pokazivale veru u ideju parlamentarne demokratije, smatrajući čak u nekim slučajevima da će žene

27 Trencsenyi et al., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I*, 7.

28 Pitanje prava glasa žena postavljano je i pre i u toku Prvog svetskog rata, na primer u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Novom Sadu. U ovom članku težište je isključivo na 20-im godinama XX veka, a za ranije vid. na primer Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Gordana M. Drakić, „Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53, br. 1 (2019): 81–86.

29 Vlasta Stavbar, „Vloga žensk v deklaracijskem gibanju: na Spodnjem Štajerskem”, u: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič i Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije), 504–13.

30 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 91.

dobiti pravo glasa bez neke naročite borbe. Tako na primer Zorka Kasnar (Karadžić) i Paulina (Lebl) Albala (1891-1967) iz Beograda u svojim objavama u *Jugoslavenskoj ženi* ističu uverenje da se „tamošnji [na Zapadu] ogromni i teško izvojevani uspesi prenose ovamo malo sporije ali sasvim mirno; i u najvećoj tišini, bez diskusija i otpora, primenjuju na našu žensku omladinu,”³¹ te da neće biti potrebno da ženski pokret dobije komativan karakter,³² kao na primer u Engleskoj.

Međutim, kao što je poznato, Konstitutivna skupština 1921. godine nije rešila pitanje prava glasa žena i ostalo je da će naknadni zakon rešiti ovo pitanje.³³ U tom kontekstu nastaju mnoge lokalne organizacije žena koje se počinju zalagati za žensko pravo glasa, ali i mnogo šire za političko i kulturno prosvetavanje, odnosno obrazovanje žena i izmene zakona, kako bi se postigla pravna i društvena jednakost žena u društvu. U Ljubljani je primer takve organizacije Splošno žensko društvo (SŽD), organizacija koja je aktivna još od 1901. godine, dok je u Beogradu primer takve organizacije Ženski pokret, osnovan u proleće 1919. godine.

U novoj državi posle Prvog svetskog rata polako raste saradnja žena koje se identifikuju kao feministkinje i koje su otvorene za političko delovanje žena. Nakon inicijalnog „upoznavanja” preko časopisa Zofke Kveder, feministkinje se okupljaju unutar prve i najveće nacionalne organizacije žena osnovane 1919. godine, Narodnog ženskog saveza (NŽS, u slovenačkoj varijanti Narodna ženska zveza), gde su pokušavale da pomere fokus sa primarno humanitarnog delovanja žena na pitanje prava i političkog obrazovanja žena, kao i sa humanitarnog na socijalni rad.³⁴ Osim toga, feministkinje iz jugoslovenskih centara povezuju se preko koordinisanih kampanja za žensko pravo glasa 1921. godine,³⁵ a zatim preko časopisa *Ženski pokret*, koji je na predlog Alojzije Štebi januara 1922. godine postao zvanični časopis svih feminističkih društava iz Kraljevine SHS.³⁶ Kao kulminacija ove saradnje, i kao odgovor na sukob oko pitanja za pravo glasa žena unutar NŽS, feministkinje septembra 1923. godine na sastanku u Ljubljani osnivaju drugu organizaciju žena koja bi na nacionalnom nivou okupila feminističke organizacije: Feminističku alijansu.³⁷

31 Zorka Kasnar, „Žensko pitanje u Srbiji”, *Ženski svijet* 2, br. 2 (1918): 93.

32 Paulina Albala, „Moderna žena”, *Ženski svijet* 2, br. 5-6 (1918): 217.

33 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 91–112.

34 Narodni ženski savez okupljao je razne ženske organizacije, prevashodno one humanitarno-patriotskog karaktera, te jugoslovenski orijentisane ženske organizacije iz Hrvatske i Slavonije, ali i organizacije čiji su primarni interes bila feministička pitanja. Vid. Kecman, *Žene Jugoslavije*. Ida Ograjšek Gorenjak, “Yugoslav Women’s Movement and ‘The Happiness to the World,’” *Diplomacy & Statecraft* 31, br. 4 (2020): 722-44. Isidora Grubački, „Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”, u: Jelena Milinković, *Ženski pokret (1920–1938)*: Bibliografija, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019), 17–36. Francesca Rolandi, “Women’s Organizing in a Contested Borderland: The Case of Pro-Yugoslav Associations in Sušak and Fiume in the Interwar Period,” 51–66, oba u *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova.

35 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 180.

36 Isidora Grubački, “The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924),” *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4, br. 2 (2020): 6, 7.

37 Ibid. Važno je istaći da feministkinje ostaju aktivne unutar NŽS i nakon osnivanja Feminističke alijanse. Vid. Grubački, „Međuratni liberalni feminizam”.

Iako Feministička alijansa nije bila preterano aktivna organizacija, može se reći da je njen značaj u najmanje dve stvari. Prvo, osnivanje nacionalne feminističke organizacije uticalo je na to da se u narednom periodu osnuje još nekoliko lokalnih organizacija Ženski pokret, poput onih u Zagrebu, Splitu i Ljubljani. Drugo, Feministička alijansa omogućila je bližu saradnju jedne grupe žena, među njima Alojzije Štebi iz Ljubljane, Adele Milčinović iz Zagreba i Milene Atanacković iz Beograda. U ovom kontekstu važno je reći nekoliko reči o Alojziji Štebi, koja je bila inicijatorica i predsednica Alijanse ženskih pokreta, a kasnije i urednica časopisa *Ženski pokret*.³⁸ Alojzija Štebi³⁹ pre Prvog svetskog rata bila je aktivna u Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj partiji, nakon što je 1912. godine napustila zanimanje učiteljice jer su je prečesto premeštali zbog njenih političkih uverenja. Stranku napušta 1919. godine, od kada počinje rad u državnoj upravi u oblasti socijalne politike, najpre u Ljubljani pa zatim u Beogradu, a nakon Drugog svetskog rata ponovo u Ljubljani sve do 1950. Umire 1956. godine u Ljubljani.⁴⁰ Štebi je bila jedna od glavnih inicijatorica kako Feminističke alijanse 1923. godine, tako i Alijanse ženskih pokreta 1926. godine, a ostaje bliska socijaldemokratskoj i levo orijentisanom misli tokom celog ovog perioda.

Sa restrukturiranjem Feminističke alijanse u Alijansu ženskih pokreta 1926. godine dolazi do još izrazitijeg okretanja politici. Tokom 1926. godine, kao što je već prikazano u istoriografiji, organizuje se gostovanje predstavnika političkih stranaka u prostorijama Ženskog pokreta u Beogradu, kada se diskutuje o pitanju prava glasa žena, a 1927. AŽP povećava svoju aktivnost u kontekstu parlamentarnih izbora.⁴¹ Od 1927. godine, list *Ženski pokret* menja format, prerastajući u dvomesečni list koji svojim izgledom (sada četiri velike strane) podseća na dnevne novine. *Ženski pokret* sada obuhvata i „politički pregled“, te brojne komentare kako zvaničnog AŽP, tako i predsednice AŽP Alojzije Štebi o političkoj situaciji u zemlji, najčešće na prvoj strani, poput uvodnika. Na kraju, važno je napomenuti da u ovom periodu, tačnije 1927. godine, zapravo dolazi do raskola dve grupe žena koje se ne slažu oko pitanja da li žene treba da se uključe u političke partije ili ne, te jedna grupa žena u maju 1927. napušta AŽP i osniva Žensku stranku. Članice AŽP tada učvršćuju svoje stanovište da one čine politički neutralnu organizaciju.⁴²

Politički orijentisani tekstovi, međutim, ostaju dominantni sve do 1929. godine, odnosno uvođenja januarske diktature. Nakon zatišja između 1929. i 1935. godine,

38 Prva predsednica Feminističke alijanse bila je Mileva Milojević, međutim, nakon što je dala ostavku 1924. godine, predsedničko mesto preuzima Alojzija Štebi. Milena Atanacković, „Feministička Alijancija“, *Ženski pokret* 5, br. 5-6 (maj 1924): 249–51. Zorana Simić, „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920-1938)“, u: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, 69–84.

39 Do kraja paragrafa, biografiju Alojzije Štebi iznosim na osnovu sledećih tekstova: Irena Selišnik, „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji“, u: *Ženske na robovih politike*, 41–59. Irena Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret“, u: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, 85–98. Grubački „Meduratni liberalni feminizam“.

40 Štebi je radila u uredu Oblasne državne zaštite dece i mladeži u Ljubljani od decembra 1918; od 1922. kao vođa tog odeska; od marta 1927. godine kao činovnica Centralnog Higijenskog zavoda u Beogradu te kao pomoćni sekretar Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, isto u Beogradu; u Ljubljani rad nastavlja do Drugog svetskog rata.

41 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 186–90.

42 Kecman, *Žene Jugoslavije*. Jorgić Stepanović, „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta“.

feministkinje iz AŽP se ponovo okreću borbi za pravo glasa, međutim, sredinom 30-ih godina XX veka u okviru delovanja Narodnog fronta, ta borba se vodi zajedno sa mladim komunistkinjama i levim feministkinjama. Saradnja između ova dva krila feminističkog pokreta traje sve do 1939. godine, kada mlađe aktivistkinje zameraju starijim, uključujući tu i predsednicu AŽP Alojziju Štebi, politički neutralan stav povodom rata u Evropi. Iako priča o transformaciji feminizma tridesetih godina prevazilazi okvire ovog članka, važno je istaći da je AŽP sačuvala politički neutralan status do kraja svog delovanja, ali i da je Alojzija Štebi, podstaknuta ovim sukobom, odstupila sa mesta predsednice AŽP.⁴³

Politička neutralnost

Prethodni deo pokazao je da je jedna od ključnih tački i zahteva AŽP do 1929. godine bio zahtev za pravo glasa žena, te da je žene koje su u okviru AŽP saradivale povezivala, između ostalog, zainteresovanost za politička pitanja koja se odražavala i u časopisu *Ženski pokret*. Ipak, od početka do kraja svog postojanja, AŽP je bila politički neutralna organizacija. Šta je to tačno značilo i da li je to bila neprikosnovena pozicija?

Još 1925. godine, Štebi je u članku „Za novi smer u feminističkom pokretu” postavila pitanje da li Feministička alijansa treba da ostane politički neutralna ili ne, odnosno da li žene treba da se aktivnije uključe u političke partije ili ne. Polazeći od pitanja sposobnosti žena – koje su, po njenom shvatanju, više sposobne za neke poslove od muškaraca a manje zainteresovane za neke druge poslove – Štebi insistira da je cilj feministkinja saradnja u političkom polju i podela odgovornosti u društvu. U tom smislu, ona potcrtava da ovaj princip podele odgovornosti *ne* podrazumeva sukob između muškaraca i žena, već teži „za organskim sudelovanjem sa muškarcima na širokom polju političkog, socijalnog i kulturnog života”, kao i za preuzimanjem odgovornosti sa muškarcima „za uspehe i neuspehe javnog rada.”⁴⁴ Osim toga, Štebi daje ocenu da su žene uopšteno ravnodušne prema feminističkom pokretu i drugim političkim pitanjima.⁴⁵ Osvrćući se na osnivanje Feminističke alijanse, Štebi s tim u vezi kaže: „Kada smo osnivale Feminističku alijansu, po mome mišljenju, učinile smo pogrešku. Bile smo nekako pod hipnotičkim uverenjem, da mora biti kod nas svaka ženska organizacija politički neutralna, jer će na taj način lakše pridobiti pristalice. Za sebe lično moram danas iskreno priznati, da smatram da je politička neutralnost žena, baš onih,

43 O tome vid. Isidora Grubački, „Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia”, u: *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*, ur. Anna Artwińska i Agnieszka Mrozik (London: Routledge, 2020), 45–65. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije*, 318–48. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u devetnaestom i dvadesetom veku* (Beograd: Devedesetčetvrtta: Žene u crnom, 1996). Lydia Sklevicky, „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”, *Polja* 308 (1984): 415–17; *Polja* 309 (1984): 454–56. Ljubinka Ćirić Bogetić, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941”, u: *Peta zemaljska konferencija komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova*, ur. Zlatko Čepo i Ivan Jelić (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972), 75–97.

44 Alojzija Štebi, „Za novi smer u feminističkom pokretu”, *Ženski pokret* 6, br. 7 (septembar 1925): 241–46.

45 Ibid.

koje hoče da sarađuju na svima poljima javnoga života, jedna velika pogreška.”⁴⁶ Dalje iznosi stav da bi se žene pre borile u okviru političkih stranaka nego pod zastavom političke neutralnosti. „Toliko smo neutralne”, dodala je, „da se ta neutralnost često već graniči sa bojažljivošću.”⁴⁷ Stoga zaključuje da „solidarnost sa svima onima koji se bore širom sveta za pravdu, istinu i slobodu” zahteva od žene da bude više od neutralnog posmatrača. Žene, nadalje, moraju reformisati politiku i stvoriti od poziva koji stvara materijalne dobitke – nesebičnu službu opštem blagostanju.⁴⁸ Jedan od uzroka političke klime u zemlji vidi se u problemu političke neaktivnosti žena, stoga Štebi predlaže da bi odustajanje od političke neutralnosti žena moglo biti put ka reformi politike. Ovi stavovi u skladu sa političkim putem Alojzije Štebi, koja je svoj politički aktivizam započela u političkoj stranci još pre Prvog svetskog rata; nakon napuštanja stranke, međutim, ona ne odustaje od politike, već se usredsređuje na pitanja aktivnog učešća žena u politici. Njena centralna teza je da je politici neophodna reforma, a da su žene te koje bi aktivnijim učešćem politiku preoblikovale.

Bilo je svega par odgovora na poziv Alojzije Štebi da se odustane od političke neutralnosti. Izrazito protiv bila je Radunka Anđelković-Čubrilović, čiji je jedan od argumenata bio da bi se u tom slučaju njihove snage pocepale.⁴⁹ Sa druge strane, članica Ženskog pokreta iz Beograda Pravda Ristić bila je nešto pomirljivija, ali je smatrala da bi, ukoliko žene pojedinačno pristupe političkim partijama, to trebalo videti kao privremenu meru preduzetu iz nužde jer, kako navodi: „Organizacija i mentalitet današnjih političkih partija ne odgovara više ni dugu, ni potrebama jedne moderne države. Nesavremene i zastarele, one su danas postale više jedna smetnja pravilnom razvitku države, nego što su u stanju da ga pripomognu.”⁵⁰ Zbog toga, kako zaključuje, žene neće svojoj državi koristiti mnogo uključujući se u partije. Kao i Štebi, Ristić vidi problem u načinu na koji su političke partije organizovane. Međutim, za razliku od Štebi, koja rešenje vidi u reformi političkih partija i rekonceptualizaciji politike, Ristić smatra da moderne ekonomske i socijalne države moraju organizovati rad naroda, da centralna vlast treba da bude u rukama države, te da je dužnost države da organizuje rad celine. Po mišljenju Pravde Ristić, organizovati rad celine znači „koncentrisati radnu snagu jednog društva oko jednog jedinog cilja rada [...] i dovesti ih u vezu i sklad.”⁵¹

Naročito je zanimljivo da u svom izlaganju Ristić dalje referiše na „krizu feminizma” o kojoj je govorio predsednik Narodne seljačke stranke Dragoljub Jovanović, inače simpatizer feminističkog pokreta. Naime, u svom članku „Kriza feminizma i novi feminizam”, Dragoljub Jovanović daje ocenu da je feminizam u krizi jer je, po njegovoj oceni, on već pobedio u svetu.⁵² On kritikuje feminizam komentarišući da je do tog momenta borba za osvajanje političkih prava bila „celokupna njegova

46 Ibid.

47 Ibid.

48 Ibid.

49 Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret”, 90.

50 Pravda Ristić, „O aktivnom učešću žena u politici”, *Ženski pokret* 6, br. 9-10 (novembar 1925): 295-99.

51 Ibid.

52 Dragoljub Jovanović, „Kriza feminizma i novi feminizam”, *Srpski književni glasnik* 15, br. 1 (maj 1925): 39-50.

sadržina”, i smatra da dalji rad „novog feminizma” ne treba da bude borba, već kulturna akcija i širenje prosvete u svim društvenim slojevima.⁵³ Ristić se nadovezuje na ideju Jovanovića da žene treba da promene taktiku i umesto *borbom* pokušaju da *radom* dođu do svojih političkih prava.⁵⁴ Kao što je spomenuto u prvom delu analize, sličan stav su imale i Zorka Kasnar i Paulina Albala, te možemo zaključiti da je otklon od borbenosti bio dominantan u jugoslovenskom feminističkom pokretu 20-ih godina. Ristić tome dodaje da na taj način treba usmeriti ne samo feministički pokret već i politiku, odnosno da se politika transformiše iz politike organizovanja partijske borbe u politiku organizovanja rada. U toj drugoj vrsti politike žene bi bile sposobnije, tvrdila je Ristić. Konkretno, Ristić objašnjava da je pitanje broja glasova izuzetno važno za političke stranke, te smatra da je bolje „da se žene pojave u politici kao jedna organizovana grupa, koja raspolaže jednom znatnom količinom glasova.”⁵⁵ Samo čvrsto organizovane, dakle, žene mogu doprineti reformi politike.

Ovaj smer na kraju je prihvatila i Štebi, te stav o političkoj neutralnosti postaje jedno od osnovnih usmerenja AŽP. Jedan od upečatljivih primera osvrtnja na sopstvenu politički neutralnu poziciju nalazi se u reakciji AŽP na ubistva u parlamentu 1928. godine i „crne dane” u zemlji: „I ako je ‘Ženski pokret’ političko potpuno neutralno udruženje, to ne znači da smo mi inderferentni prema načinu vođenja državne i nacionalne politike, da smo dezinteresovani na postupanju političkih partija prilikom raspleta sadašnje teške političke situacije. Naša politička neutralnost je u tome, da nas vodi na nadpartijsko, principiuelno posmatranje događaja i političkog rada partija. Naš zadatak da politički vaspitamo žene i da ih spremamo za politički život, nama isto tako nalaže dužnost da se strogo pridržavamo principiuelnog prosuđivanja. Ovim vidicima upravljamo se i danas.”⁵⁶

Čija kriza?

Vratimo li se na kratko par godina unazad, u periodu kada nastaje Feministička alijansa već se uveliko govori o političkoj krizi u Kraljevini SHS. Dobro je poznato da u Kraljevini SHS nijedan saziv skupštine, odnosno vlade, nije potrajao ceo mandat, stoga je Kraljevina SHS u kratkom periodu svog postojanja imala preko dvadeset vlada. Istoričar Dejan Djokić zbog toga je 20-e godine XX veka nazvao „nestalnim” (*volatile*), dok je istoričar Kristijan Nilsen (Christian Nielsen) kao dve najveće „političke krize” izdvojio momenat nakon izbora 1924, kada vlada nije mogla biti dogovorena mesecima, i kada se već uveliko govori o elementima koji će postati naročito izraženi tokom druge, daleko poznatije „krize”, koja je kulminirala 1928. godine nakon što je član Narodne radikalne stranke u skupštini ubio i ranio pet predstavnika Hrvatske

53 Ibid.

54 Ibid.

55 Ibid.

56 „‘Ženski pokret’ u Beogradu i sadašnja politička situacija”, *Ženski pokret* 9, br. 14-15 (avgust 1928): 1, 2.

seljačke stranke, vključujući i predsednika ove stranke Stjepana Radića. Elementi o kojima govori Nilsen su: argumentacija koja promovise ideju „neutralnog vođe”, optužbe za mržnju među etničkim grupama, kao i upozorenja da bi moglo doći do građanskog rata.⁵⁷

Nakon početnog entuzijazma, a potom i razočaranja zbog Ustavom nepovoljno rešenog pitanja prava glasa žena, te nakon pregrupisanja i organizovanja Feminističke alijanse, feministkinje ne ostaju sasvim tihe u odnosu na rast tenzija u vezi sa političkom situacijom u zemlji. Uprkos „zastavi političke neutralnosti”, kritike političkog sistema od strane feministkinja bile su sve izraženije, često direktno u vezi sa dešavanjima oko izbora, a Štebi sa pozicije vodeće osobe AŽP otvoreno kritikuje političare i političke partije po više osnova. Još 1924, na primer, Štebi se direktno osvrnula na izbore, komentarišući da su „događaji kod poslednjih izbora i događaji posle njih [...] dokazali, da u našoj zemlji vladaju takvi nazori o slobodi političkih uverenja, o ravnopravnosti građana, o nepokolebljivosti političkih principa, koji nas sasvim udaljuju od zdravog, moralnog dizanja naroda, a pred tuđim svetom nas karakterišu kao balkance, reakcionare, i političke avanturiste.”⁵⁸ Drugo, problem vidi u tome da, izuzimajući Socijaldemokratsku partiju i Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije, nijedna politička partija nije rasprostranjena po celoj zemlji, te smatra problematičnim to što „sve važnije političke partije, koje igraju odlučujuću ulogu u našoj zemlji, nose izvesnu etnografsku ili religioznu boju.” Nasuprot tome, zastupala je mišljenje da bi trebalo podržati one opcije koje pokušavaju da se rašire u svim krajevima države, „bez razlike vere ili jezika.”⁵⁹ U drugom govoru, održanom na konferenciji Male antante žena⁶⁰ u Beogradu 1924. godine, u periodu kada je prema Nilsenu bila jedna od najvećih političkih „kriza”, pojačala je svoju tvrdnju argumentom da su neophodne promene koje bi pitanje etike i morala vratile u centar shvatanja politike, odnosno promene koje bi onemogućile da politika i dalje bude direktna asocijacija na ubistvo, pljačku, itd.⁶¹

Važno je istaći da je, komentarišući politička zbivanja, Štebi dosledno insistirala na vezi između feminizma i politike. Pre svega iznosi stav da do tog momenta nijedna politička partija nije preduzela ništa po pitanju feminističkih zahteva, te tvrdi da je „sretno rešenje” unutrašnje politike neophodni uslov kako za „napredak naroda i zemlje”, tako i za feminizam. U tom kontekstu dodala je da „dokle god unutrašnje prilike u našoj državi ne budu zauzele svoj normalni tok, neće se moći očekivati da se publika jako zainteresuje feminističkim pitanjem.”⁶² Dakle, prema Štebi, kako bi se otvorio prostor za šire feminističko delovanje, neophodno je najpre promeniti

57 Dejan Djokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2007). Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).

58 Alojzija Štebi, „Za novi smer u feminističkom pokretu”, 244.

59 Alojzija Štebi, „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”, *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 376–79.

60 O Maloj ženskoj antanti vid. Ida Ograjšek Gorenjak i Marijana Kardum, „Mala ženska antanta (1923–1929): mali savez s velikim ambicijama”, *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 111–38. Grubački, „The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women”.

61 Alojzija Štebi, „Država in dolžnosti”, *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 381–87.

62 Vid. Štebi, „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”.

političku situaciji u zemlji i reformisati političke partije. Shvatajući odnos politike i feminizma šire od pitanja prava glasa žena, Štebi insistira na tome da je neophodna rekonceptualizacija politike i potpuna reforma političkih stranaka, i tvrdi da se do toga može doći kroz aktivnije bavljenje žena politikom.

Kako je vreme odmicalo, osećaj opšte političke krize na stranicama *Ženskog pokreta* rastao je, a ton Alojzije Štebi pokazuje sve veće razočaranje i sve ogoljeniju kritiku političkog sistema. Postavljajući pitanje iz naslova ovog teksta – Čija kriza? – Štebi komentariše prethodne oblasne izbore na kojima je učestvovalo preko dvadeset političkih partija, videći to kao samo još jedan dokaz u nizu da su birači orijentisani ne prema političkim principima, već prema ličnostima (i njihovim interesima). Međutim, za razliku od njenog predloga iz 1924. i 1925. godine, kada poziva na reformu političkih partija i uključivanje žena u iste, u ovom kontekstu Štebi predlaže nešto drugo: „Neprestano traženje partija – naravno onih koji su u momentu izbora u opoziciji – da se sprovedu slobodni izbori, strašni izveštaji o nasiljima posle svakih izbora i još mnoge druge izborne mahinacije, jasan su dokaz da biračkim masama, onima, koji imaju na dan izbora stvarno sudbinu države i naroda u rukama, nedostaje smisao za važnost i dalekosežnost akta, koga vrše; znak nedostajanja političke prosvete. Mnogi bacaju krivicu za takve pojave isključivo na političke partije. Ali na njih ne pada sva krivica. Mnogo veća je na biračima, koji bi, kad bi shvatili važnost izbora, sami međusobno morali održavati red i ukazati poštovanje svakom političkom protivniku.”⁶³

U svojoj oceni Štebi se oslanja na misao predsednika Čehoslovačke Tomaša Garika Masarika o krizi parlamentarizma, imajući naročitu potporu u ideji da je za demokratiju neophodno imati izabrane predstavnike, te da će prava reforma nastati tek „kroz reformu birača, sa političkom prosvetom birača i podizanjem njihovog morala.”⁶⁴ „Postoji kriza”, zaključuje Štebi, „ali ne kriza parlamentarizma, nego moralna kriza među biračima i njihovim predstavnicima.” Sledeći Masarika, ona zahteva kao uslov za reformu parlamentarizma „političku prosvetu birača i podizanje njihovog morala, jer drukčije pašće krivica za svu opštu moralnu krizu i neprosvećenost na nas.”⁶⁵ Govoreći o krizi demokratije, odnosno moralnoj krizi, Štebi zapravo sledi Masarikov alternativni koncept politike, odnosno „antipolitike”/„nepolitične politike”. U ovom kontekstu, važan koncept masarikovske političke misli bio je *drobná práce* (sitni rad), koji podrazumeva da bi trebalo da zajedničkim, sitnim radom, zajednica evolutivno ide u pravcu civilizacijskog progressa.⁶⁶ Štebi se, dakle, oslanja na Masarikovo zastupanje gradualizma u politici, zalažući se za sveopštu reformu celokupnog političkog života kroz zajednički rad. Vratimo li se na obrazloženje političke neutralnosti feminističkog pokreta iz prethodnog dela, kada je Pravda Ristić predlagala politiku organizovanja *rada* (a ne partijskih borbi), uočićemo važnost ove ideje u širem kontekstu traženja političke alternative. Detaljnije obrazlažući ovu ideju na stranicama *Ženskog pokreta*, konkretno u tekstovima „O našem radu u društvima” iz 1926. godine i „O saradnji društava” iz

63 Štebi, „Čija kriza?”

64 Ibid.

65 Ibid.

66 O Masariku vid. Trencsényi et al., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I*, 432–35.

1929. godine, Alojzija Štebi koristi koncept rada kako bi pozvala na organizovano i zajedničko delovanje svih ženskih društava i ustanovljivanje „radnih zajednica” koje bi posredovale između društva i države.⁶⁷ Ovakav pristup može se videti kao njen lični kompromis između želje da se žene aktivnije uključe u politiku i njenih nastojanja da pomogne transformaciju ženskih društava iz dobrotvornih i filantropskih u društva sa širim socijalnim programima.⁶⁸ U proglasu AŽP sredinom septembra 1927. u *Ženskom pokretu* izlazi i tekst „Naš rad” povodom skupštine Alijanse ženskih pokreta, gde je vidljiva blaga promena prioriteta; zahtev za pravo glasa još uvek je tu, međutim, cilj organizovanja predstavljen je na onaj način na koji je prethodno predlagala Pravda Ristić. Prema tekstu: „Sitni, lokalni rad svakog Ženskog pokreta sastoji se u glavnom u tome da ženama pokaže kako one mogu *samo* putem organizovanih snaga izvoditi izvesne zadatke i da im predoči da su žene samo opterećene dužnostima, ali im se ne daju ni osnovna prava, koja treba da ima svaki građanin. Ovakav rad je spremanje žena za onu borbu, čija će nam konačna pobeda doneti politička prava. Ali svaki taj posao, i najsitniji, ima svoj odjek u onim idealima, koji su za nas alfa i omega svakoga rada, i koji nam daju pravo da postojimo.”⁶⁹ Dalje se produbljuje specifično shvatanje feminizma u kontekstu AŽP sledećim rečima: „Naši Ženski Pokreti se nikad nisu ograničili – što se vrlo dobro vidi iz rada pojedinih Pokreta, kao i iz svih brojeva našega lista – samo na ona čisto feministička pitanja, već mi uvek ta pitanja dovodimo u vezu sa životom u njegoj celini”, pre svega teorijski, a nakon dobijanja prava glasa i praktično. Drugim rečima, jedan od ciljeva je podizanje kulture za sve članove naroda podjednako.⁷⁰

Iako je sve do januara 1929. godine zahtev za pravo glasa žena i dalje bio u programu AŽP, imajući u vidu konstantnu kritiku političkog sistema i osećaj razočaranja u politički sistem u celini, čini se da ovaj zahtev postaje u okvirima ovako postavljene političke misli sve manje smislen. AŽP ipak nastavlja sa naglašavanjem da je cilj svih Ženskih pokreta da „izvojuju ženama politička prava i da im ostvare ravnopravnost sa muškarcima, ne samo u zakonima, nego i u društvenom životu”, dodajući da „svim našim silama pokret mora težiti tome, da u pojmu politika padne zid, koji ga razdvaja od pojma morala.”⁷¹ U julu 1927. AŽP se još jednom zalaže „za pravi demokratizam” i ocenjuje da je politički sistem „daleko od istinskog demokratizma i od elementarne osnove života države”; u tekstu se govori o „balkanskim i vizantijskim metodama” u političkom životu, o netrpeljivosti, nedostojnosti i beskrupuloznosti agitacionih sredstava u borbi za vlast, i zaključuje se: „Iako smo žene još bez političkih prava, mi ipak kao svesni građani ove zemlje, ne možemo ravnodušno posmatrati užasni moralni haos oko nas. Zato ne možemo da prećutimo ono, što se događa oko nas i ponovo naglašavamo i tražimo: dajte nam pravo glasa.”⁷²

67 Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizam ter Ženski pokret”, 91–93. Alojzija Štebi, „O našem radu u društvima”, *Ženski pokret* 7, br. 9-10 (novembar 1926): 392–99. Alojzija Štebi, *O saradnji društava: referat održan na godišnjem skupu Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8. oktobra 1929 godine* (Beograd: Jugoslovenski narodni ženski savez, 1929).

68 Grubački, „Međuratni liberalni feminizam”.

69 Alojzija Štebi, „Naš rad”, *Ženski pokret* 8, br. 16 (septembar 1927): 1.

70 Ibid.

71 Alijansa ženskih pokreta, „Нашим женама – Našim ženama – Našim ženam”, *Ženski pokret* 8, br. 1 (februar 1927): 1, 2.

72 Alijansa ženskih pokreta, „Za pravi demokratizam”, *Ženski pokret* 8, br. 12 (jul 1927): 1.

Zaključak

Kao što je vidljivo iz brojnih primera i analize iznetih u ovom tekstu, jugoslovenski feministički pokret bio je izrazito aktivan tokom 20-ih godina XX veka. Alijansa ženskih pokreta zalagala se za žensko pravo glasa, zadržavši politički neutralnu poziciju prvenstveno iz negativnog stava prema postojećim političkim partijama. Međutim, ova politička neutralnost nije značila i političku nezainteresovanost, i Alijansa, a naročito Alojzija Štebi, dosledno su tokom 20-ih godina XX veka komentarisale i kritikovale političku situaciju u zemlji. Kritika političkog sistema nije se menjala tokom godina; međutim, rešenja koja je Štebi nudila donekle su se promenila tokom ove politički nestalne i nestabilne decenije. Pažljivo čitanje tekstova, dakle, omogućava nam da uočimo ove *promene*. Početkom 20-ih godina, Štebi predlaže direktno učešće žena u politici i odustajanje od političke neutralnosti feminističke organizacije. Dalje ističe da je rešenje za politički nestalnu situaciju u zemlji rekonceptualizacija politike i povezivanje politike sa moralom, odnosno potpuna reforma političkih partija, koje bi bile postavljene na programskoj, a ne religioznoj ili etnografskoj osnovi. Do toga bi, dosledno tvrdi, došlo kroz aktivniju participaciju žena. Kako su osećanje političke „krize” te razočaranje u parlamentarnu i partijsku politiku rasli, Štebi počinje da zastupa tezu o moralnoj krizi među biračima i njihovim političkim predstavnicima. U ovom kontekstu oslanja se na masarikovski antipolitički pristup, te govori o „radnim zajednicama” i „sitnom radu” žena i Ženskih pokreta. Ove ideje zapravo predstavljaju alternativno rešenje koje bi „zaobišlo” političke stranke i omogućilo ženskim organizacijama da direktno i neposredno doprinesu (pre svega socijalnoj) politici države, postavljajući se kao alternativni posrednik između države i društva.

Iako je pravo glasa ostalo u zahtevima sve do 1929. godine, okretanje alternativnom političkom modelu vidljivo je već nekoliko godina pre toga. Vratimo li se na pitanje sa početka teksta – da li je brisanje zahteva *isključivo* posledica diktature, ili se u prethodnoj analizi mogu naći i dublji razlozi za ovakvu odluku – analiza ukazuje na sledeći odgovor: iako su brisanje zahteva za pravo glasa i izmena programa direktna posledica uvođenja šestojanuarske diktature, uzroci ove odluke mogu se uočiti dosta ranije u političkoj misli Alojzije Štebi i članica AŽP koje nude alternativnu viziju politike – odnosno „antipolitike”. Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka razvijao se u odnosu na horizont očekivanja koji su pripadnice pokreta imale od parlamentarne demokratije u Kraljevini SHS, naročito imajući u vidu činjenicu da je feminizam usko povezan sa politikom. Konceptualizujući krizu čitavog političkog sistema, a zahtevajući i dalje pravo glasa u takvom sistemu, ova vrsta feminističkog organizovanja našla se u slepoj ulici, takoreći u „ćorsokaku”. Okretanje masarikovskim idejama u kontekstu istorije jugoslovenskog pokreta u ovom periodu predstavlja pokušaj da se izađe iz ove problematične pozicije.

Razumevanje razloga za izbacivanje zahteva za pravo glasa žena iz programa organizacije koja je nastala kao politički neutralna, ali politički zainteresovana feministička organizacija je, tvrdim, ključno za razumevanje diskursa o „krizi feminizma” i

transformacije do koje je došlo unutar feminističkog pokreta krajem 20-ih i početkom 30-ih godina XX veka. Nadovezujući se na pristupe istoričara Ridigera Grafa, tvrdim da je „kriza” nedovoljno objašnjenje za transformacije u feminističkom pokretu početkom 30-ih godina XX veka, te pozivam na analizu odnosa feminističkog pokreta prema politici, time doprinoseći i historiografiji *političke* istorije feminizma. Iako su neki od tekstova *Ženskog pokreta* već citirani i analizirani u dosadašnjoj literaturi, tek čitanje tekstova sa posebnom usredsređenošću na političke vokabulare predstavnica AŽP i analiza političke misli predsednice ovog pokreta Alojzije Štebi omogućuje novu interpretaciju promena do kojih je došlo unutar AŽP. Politički vokabular Alojzije Štebi obuhvata koncepte poput političke neutralnosti, prava glasa žena, moralne krize birača i predstavnika, te sitnog rada i saradnje društava, a u analizi je istraživačka pažnja usmerena na pitanje ko je, kad, i šta rekao u kom istorijskom trenutku. U tom kontekstu, u daljim istraživanjima istorije feminizma i ženskih i feminističkih pokreta predlažem smer kojim bi se obuhvatila istorija organizacija, individua, i njihove političke misli, sa posebnim fokusom na političke vokabulare i koncepte kojim su učesnice intervenisale u politički prostor i definisale sopstveni javni angažman.

Viri in literatura

Literatura

- Antić Gaber, Milica, ur. *Ženske na robovih politike*. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost: Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bard, Christine. “La crise du féminisme en France dans les années trente.” *Les cahiers du CEDREF* 4-5 (1995): 13–27.
- Berend, Ivan T. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley, Cal.: University of California Press, 1998.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u devetnaestom i dvadesetom veku*. Beograd: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996.
- Cornell, Agnes, Jørgen Møller i Svend-Erik Skaaning, ur. *Democratic Stability in an Age of Crisis: Reassessing the Interwar Period*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Ćirić Bogetić, Ljubinka. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1941”. U: *Peta zemaljska konferencija komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova*, urednici Zlatko Čepo i Ivan Jelić, 75–97. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972.
- De Haan, Francisca. “Eugénie Cotton, Pak Chong-ae, and Claudia Jones: Rethinking Transnational Feminism and International Politics.” *Journal of Women's History* 25, br. 4 (2013): 174–89.
- Djokić, Dejan. *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Drakić, Gordana M. „Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53, br. 1 (2019): 81–86.
- Gašparić, Jure. „Uvedba diktature kralja Aleksandra”. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, br. 1 (2006): 241–54.

- Graf, Rüdiger. "Either-Or: The Narrative of 'Crisis' in Weimar Germany and in Historiography." *Central European History* 43, br. 4 (2010): 592–615.
- Grubački, Isidora. "Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia." U: *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*, ur. Anna Artwińska i Agnieszka Mrozik. London: Routledge, 2020, 45–65.
- Grubački, Isidora. "The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924)." *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4, br. 2 (2020): 6, 7.
- Grubački, Isidora. „Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”. U: Jelena Milinković, *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 17–36. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Jorgić Stepanović, Kristina. „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 37–50. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.
- Lóránd, Zsófia. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura, 2020 [2018].
- Malešević, Miroslava. „'Ženski pokret' – feminističko glasilo između dva svetska rata”. U: *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, 9–39. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev, ur. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): politika teksta i konteksta”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 7–28. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Nećak, Dušan i Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.
- Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Offen, Karen. "The History of Feminism Is Political History." *Perspectives on History*, May 2011. <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/the-history-of-feminism-is-political-history>.
- Ograjšek Gorenjak, Ida i Marijana Kardum. „Mala ženska antanta (1923-1929): mali savez s velikim ambicijama”. *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 111-38.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. "Yugoslav Women's Movement and "The Happiness to the World."” *Diplomacy & Statecraft* 31, br. 4 (2020): 722-44.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Prpa, Branka. *Srpski intelektualci i Jugoslavija: 1918-1929*. Beograd: Clio, 2018.
- Rolandi, Francesca. "Women's Organizing in a Contested Borderland: The Case of Pro-Yugoslav Associations in Sušak and Fiume in the Interwar Period." U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 51–66. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. U: *Ženske na robovih politike*, urednica Milica Antić Gaber, 41-59. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 85–98. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Selišnik, Irena. *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.

- Simić, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920-1938)”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 69–84. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”. *Polja* 308 (1984): 415–17; *Polja* 309 (1984): 454–56.
- Stavbar, Vlasta. „Vloga žensk v deklaracijskem gibanju: na Spodnjem Štajerskem”. U: *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič i Aleksandra Serše, 504-13. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Stefanović, Svetlana. “Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg.” PhD diss., Universität Leipzig, 2013. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>.
- Stuurman, Siep. “The Canon of the History of Political Thought: its Critique and a Proposed Alternative.” *History and Theory* 39, br. 2 (May 2000): 147-66.
- Tomašegović, Nikola. „Moderna europska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije.” *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 189–203.
- Štebi, Alojzija. *O saradnji društava: referat održan na godišnjem skupu Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8. oktobra 1929 godine*. Beograd: Jugoslovenski narodni ženski savez, 1929.
- Trencsényi, Balázs, Maciej Janowski, Monika Baar, Maria Falina i Michal Kopeček. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the ‘Long Nineteenth Century.’* Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baar i Maciej Janowski. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the ‘Short Twentieth Century’ and Beyond, Part I: 1918-1968*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Zaharijević, Adriana. „Kratka istorija sporova: šta je feminizam?” U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, 384-415. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.

Periodika

- Albala, Paulina. „Moderna žena”. *Ženski svijet* 2, br. 5-6 (1918): 217-20.
- Alijansa ženskih pokreta. „Za pravi demokratizam”. *Ženski pokret* 8, br. 12 (jul 1927): 1.
- Alijansa ženskih pokreta. „Нашим женама – Našim ženama – Našim ženam”. *Ženski pokret* 8, br. 1 (februar 1927): 1, 2.
- Atanacković, Milena. „Feministička Alijancija”. *Ženski pokret* 5, br. 5-6 (maj 1924): 249-51.
- Jovanović, Dragoljub. „Križa feminizma i novi feminizam”. *Srpski književni glasnik* 15, br. 1 (maj 1925): 39-50.
- Kasnar, Zorka. „Žensko pitanje u Srbiji”. *Ženski svijet* 2, br. 2 (1918): 91-93.
- Ristić, Pravda. „O aktivnom učešću žena u politici”. *Ženski pokret* 6, br. 9-10 (novembar 1925): 295-99.
- Štebi, Alojzija. „Čija kriza?”. *Ženski pokret* 8, br. 3 (mart 1927): 1.
- Štebi, Alojzija. „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”. *Ženski pokret* br. 9 (novembar 1924): 376-79.
- Štebi, Alojzija. „Država in dolžnosti”. *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 381-87.
- Štebi, Alojzija. „Naš rad”. *Ženski pokret* 8, br. 16 (septembar 1927): 1.
- Štebi, Alojzija. „O našem radu u društvima”. *Ženski pokret* 7, br. 9-10 (novembar 1926): 392-99.
- Štebi, Alojzija. „Za novi smer u feminističkom pokretu”. *Ženski pokret* 6, br. 7 (septembar 1925): 241-46.
- *Ženski pokret* 10, br. 6 (mart 1929): 2. „Vanredna skupština Ženskog pokreta u Beogradu”.
- *Ženski pokret* 9, br. 14-15 (avgust 1928): 1, 2. „‘Ženski pokret’ u Beogradu i sadašnja politička situacija”.

Isidora Grubački

ČIGAVA KRIZA? – FEMINIZEM IN DEMOKRACIJA V JUGOSLAVIJI V DVAJSETIH LETIH 20. STOLETJA

POVZETEK

Leta 1929 je osrednja feministična organizacija v medvojni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji, *Alijansa ženskih pokreta* (Aliansa ženskih pokretov, AŽP), iz svojega programa umaknila zahtevo po volilni pravici žensk. Z analizo in skrbno kontekstualizacijo člankov, objavljenih v glavni jugoslovanski feministični reviji *Ženski pokret* (Beograd, 1920–1938), prispevek obravnava specifično vrzel v zgodovinopisju o ženskih gibanjih in feminizmih v medvojni Jugoslaviji. Razvoj feminizma v Jugoslaviji v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja stroka večinoma pojasnjuje s sklicevanjem na krizo in domneva, da so bile programske spremembe v AŽP pogojene s političnimi razmerami v državi – natančneje z uvedbo kraljeve diktature. Medtem ko so se raziskovalci doslej večinoma ukvarjali z vprašanjem, ali je bil umik zahteve po ženski volilni pravici upravičena strategija za zagotavljanje nadaljnega obstoja te organizacije v času, ko so bile politične stranke prepovedane, ali pa metanje puške v koruzo, se v tem članku sprašujemo drugače: je bil umik zahteve po volilni pravici žensk v celoti posledica kraljeve diktature ali pa je razloge za takšno odločitev mogoče najti v politični misli nekaterih članic te organizacije? Članek zagovarja dvoje: prvič, na podlagi spoznanj zgodovinarja Rüdigerja Grafa o krizi v weimarski Nemčiji ugotavlja, da razlaga o “krizi feminizma” ni dovolj prepričljivo pojasnilo za preoblikovanje feminizma v medvojnem obdobju. Drugič pa dokazuje, da umik te zahteve iz programa feministk ni bil le neposredna posledica kraljeve diktature, temveč tudi odraz širšega razočaranja nad parlamentarno in strankarsko politiko v medvojni Jugoslaviji. Na podlagi raziskav, ki se ukvarjajo s politično zgodovino feminizma, je torej smiselno podrobneje analizirati, kako se zgodovina jugoslovanskega feminističnega gibanja prepleta s parlamentarno in strankarsko politiko ter s politično mislijo feministk. V ta namen članek metodološko podaja nov vpogled v politično misel feministk iz AŽP, zlasti v “politični besednjak” njihove voditeljice Alojzije Štebi in njeno razumevanje politične nevtralnosti, moralne krize političnega življenja, in malega dela. Članek pokaže, da je bila AŽP sicer politično nevtralna organizacija, vendar pa ni bila politično nezainteresirana, saj je skupaj s svojo predsednico Alojzijo Štebi dosledno kritizirala politične razmere v državi. Štebijeva je najprej menila, da bi večja udeležba žensk v politiki pripomogla k po njenem mnenju nujno potrebni reformi politike in političnih strank, vendar pa je ob naraščajočem razočaranju nad parlamentarno in strankarsko politiko začela vse pogosteje govoriti o moralni krizi med volivci in njihovimi političnimi predstavniki. Članek pokaže, da se je pri tem opirala na maraskijevsko antipolitiko, saj je s konceptoma “delovnih skupnosti” in “malega dela” predlagala alternativni način premagovanja razočaranja nad političnim sistemom, v odnosu do katerega se je feministično gibanje razvijalo od konca prve svetovne vojne.